

Om skyttegravarna under första världskriget

Uppsats, Linnéuniversitetet, 2022

Anna-Mi Wendel

Västfronten

Västfronten sträckte sig från Schweiz till Nordsjön, frontlinjen böljade sig som en blodig reva fram och tillbaka åt väster och åt öster genom hela kriget, avancemang och förluster räknades oftare i meter snarare än mil. Det var tyskarna som omedelbart efter krigets inledning 28 juli 1914 aktiverade sin Schlieffenplan i akt och mening att snabbt marschera genom Belgien och in i Frankrike där Paris skulle intas, därefter skulle fokus flyttas mot ryssarna och ostfronten. Av detta blev intet, det vill säga man kom ganska nära Paris vid den första stora offensiven, men slaget vid Marne 12-14 september 1914 satte stopp för fortsatt snabb framryckning varvid det var att retirera och gräva ner sig på lämpliga höjder så lindrigt plågsamt åt öster som möjligt. De allierade följde efter och lade sig tätt utefter den uppkomna frontlinjen och grävde sina skyttegravar: ”Frontens norra del, i Belgien och Frankrike så långt söderut som till Somme, hölls av britterna. Här fanns en del av den allra värsta terrängen och förhållandena i de brittiska skyttegravarna var ofta mardrömslika.”¹. Ibland tog de stridande fel i dimman om vilken grävlinje de befann sig i, så tätt mot varandra kunde gångarna löpa här. Men i övrigt skulle en i blindo nersläppt besökare tydligen ofta kunna inse i vilken vattengrav vederbörande hamnat. För ju blötare desto mindre tysk, vanligtvis. Förklaringen var geologisk och militärstrategisk.

Träskmarker – Höjder

När tyskarna retirerade anlade de av naturliga skäl sina skytteläger på höjder och åsar. Det här för att få bästa möjliga spaningsläge över slagfält och av fiendens posteringar och kunna upptäcka och beskjuta motståndarna med bättre precision och kraft. Samt för att för egen del befinna sig så högt ovanför Flanderns träskmarker som möjligt - och med det kunna inrätta ett läger med lång hållbarhet med tanke på intentionen vad de ville göra. Fransmän och engelsmän var där de var för att mota ut tyskarna, de tänkte inte bosätta sig vid fronten. Tyskarna tänkte så de göt betongbunkrar och inredde skyddsrummen när det gick med möblemang värdigt vilket borgerligt hem som helst, men så ”hämtade” de också inredningarna från sådana bostäder i de omkringliggande byarna². Tyska skyddsrum kunde vid fronten således ligga fem-tio meter ner i torr kalkjord³ och ge ett ombonat intryck med möbler och detaljer som exempelvis träpaneler på väggarna⁴ medan ententens soldater kunde ha vatten upp till brösthöjd att kämpa med i sina ställningar.⁵ Villkoren för soldaterna kunde ändå vara likartade i skyttegravarna, det fanns skyttegravar med till dem hörande skyddsrum som var någorlunda torra för britter och fransmän och det fanns väta i gravar och terräng så

¹ Ellis, 2009, s. 17

² Englund, 2009, s. 67f

³ Belfrage, 2008, s. 29, s. 89, s.170

⁴ Ellis, 2009, s. 27, fotot

⁵ Thermaenius, 2014, s. 184ff

det räckte även för centralmakterna: ”Vi sjönk ibland ned till midjan och varje ögonblick måste någon som fastnat i dyn halas upp.”⁶.

Utformningen

Markens beskaffenhet fick således bestämma hur djupa skyttegravarna kunde bli. Ibland byggde man uppåt istället, det vill säga säckar med sand staplades som en vägg framför skyttegravarna när denna inte gick att gräva tillräckligt djup. Om de allierade inte av naturliga orsaker hade högt vattenstånd i sina skyttegravslängor kunde de få det av högre belägna tyskar som kunde pumpa upp vatten från sina linjer för att låta det rinna ner i motståndarnas dito istället.⁷

I dessa skyttegravar försökte båda sidor att avdela utrymmen till förvaring, särskilda skytteplatser för kulsprutor, latrin, skyddsrum, sjukvårdsrum, sovkabysser, etc. På de allierades sida, och ibland även för tyskarna beroende på var fronten gick, kunde det i bästa fall gå att dränera marken, lägga bräder, sandsäckar och liknande för att komma upp från den värsta vätan och i skyttegravarna även tillverka någon form av skydd mot allehanda granater. Att gräva ytterligare för att konstruera skyddsrum långt ner i träsk och lerjord var då sällan tillrådligt, när det gick handlade det om att komma ner någon enstaka meter eller så, istället ordnade man med väggar och tak av bräder, plåt och sandsäckar mer eller mindre i nivå med skyttegravarna. Men åtminstone tyskarna kunde alltså också gjuta befästningar och skyddsrum i betong vid de mest oländiga områdena, som vid Sint-Juliaan, Arrasfronten: ”Redan på en halv meters djup träffade man på grundvattnet och befästningarna utgjordes därför antingen av jordvallar, som uppbyggdes direkt på marken och ställdes med bräddor och flätverk, eller göts i armerad betong. Alla skyddsrum var gjutna med två meter tjocka väggar och tak och de var mycket hållbara samt gjorde ett trevligt intryck.”⁸.

Skyddsrummen hade på ömse sidor även en annan egenhet: de var djupare bakom fronten än vid densamma. Förklaringen var att ingen part ville beskjuta fiendens frontlinje med sitt tyngsta artilleri, detta för att inte riskera att ammunitionen gick ner för tidigt och hamnade i det egna ledet utan man siktade mot fiendens bakre områden istället.⁹ Här bakom fronten kunde skyddsrummen vara 90 eller 120 meter djupa¹⁰ och här ska även skillnaderna i bekvämlighet mellan tyskarnas och de allierades standard ha excellerat. Tyskarnas skyddsrum kunde här ha såväl elektriskt lyse som vattenledning och vara förbundna med varandra med tunnlar och järnvägssystem.¹¹

Det är svårt att se att man vanligtvis på de allierades sida, med tanke på ovan beskrivna omständigheter, upprätthöll en kvalitetsmässig distinktion mellan inomhus och utomhus i skyttegravssystemet. I de texter och berättelser jag tagit del av, se litteraturlistan, så när det gäller hur fransmän och engelsmän hade det avseende ”rum” i linjerna talas det mer om ”en

⁶ Belfrage, 2008, s. 68

⁷ Thermaenius., 2014, s.186

⁸ Belfrage, 2008, s. 143

⁹ Ellis, 2009, s. 26

¹⁰ Ellis, 2009, s. 26f

¹¹ Belfrage, 2008, s. 93, Ellis, 2009, s. 27

håla för att ge något slags skydd mot elementen och det fientliga artilleriet.”¹². Fanns det något annat omnämns det särskilt: ”Bekvämligheterna därinne omfattade faktiskt en bordduk, en lampa och hemmagjorda bokhyllor.”¹³. I en dagbok från en svensk som stred som officer på tyskarnas sida beskrivs dock tillvaron så här: ”Utanför [skyddsrummet, min anmärkning] hade vi en liten skyttegrav, bred nog att kunna placera en bänk med ett litet bord framför och vi kunde åter intaga våra frukostar och ibland ha ett litet kafferep ”i det gröna”.¹⁴

Skyttegravssystemet

Skyttegravarna kom att på båda sidor utformas som sicksackartade skyttelinjer, detta för att ingen fiende skulle ha fri skottbana längs hela linjen ifall en sådan kom ner i en skyttegrav. Det fanns ofta flera linjer parallella till varandra i ett understödjande system där soldaterna avlöste varandra från frontlinjen¹⁵. På strategiska poster placerades kulsprutorna ut. Förbindelsegravarna gick på tvären för att transportera soldater och förnödenheter mellan frontlinjerna och förråden i fonden av slagfältet. Det fanns också löpgravar som gick åt andra hållet, ut i ingenmansland: ”trånga korridorer omkring tjugo eller trettio meter långa som ledde till en avskild liten ställning för två eller tre man. Detta var lyssnarposter där vaktposter brukade kura ihop sig några timmar åt gången”¹⁶.

Något som i varje fall tyskarna utvecklade var järnvägsförbindelser mellan front och depåanläggningarna i bakgrunden, man anlade smalspårig järnväg i nergrävda linjer längs skyttegravssystemen för att transportera vapen, manskap och förnödenheter.¹⁷

Uppifrån såg marken ut som ett porslinsfat med krackelerad yta. Avståndet mellan parternas linjer kunde vara så kort så det gick att höra varandras samtal, etc. Emellan dem fanns dock en av nymodigheterna vid tidpunkten för detta krig: taggtråden. Den rullades ut i lager efter lager för att förhindra stormning. Själva skyttegravarna var av äldre natur: I *Fasornas Krig* av John Ellis visas en teckning av hur skyttegravarna såg ut i genomskärning och författaren skriver att konstruktionerna var likadana på bägge sidor av fronten och att de byggde på ”fästningskonstruktören Vaubans ideer från 1600-talet.”¹⁸.

När det gäller de ovan nämnda betongbunkrarna skriver Anthony Saunders intressant om dessa i *Trench Warfare 1850-1950*¹⁹. Tyskarna var 1915 först med att tillverka armerad betong för att använda detta ute på aktiva slagfält. Främsta användningsområdet var för bunkrar och kulsprutenästen, som engelsmännen kallade för ”pillboxes”, och Saunder skriver att de armerade betongskydden kunde stå pall även för en fullträff från den största granat, men

¹² Ellis, 2009, s. 23

¹³ Ibid., s. 25f

¹⁴ Belfrage, 2008, s. 210

¹⁵ I *Skyttegravssystem på Västfronten* omtalas att de franska skyttegravarna bara hade två linjer, fokuserade som fransmännen var på offensiv krigföring, medan briterna grävde ut tre linjer: frontlinjen, underhållslinjen och reserven. Ellis, 2009, s. 22f, berättar att: ”I det mer invecklade tyska systemet kunde det finnas så många som tio linjer.”

¹⁶ Ellis, 2009, s. 21f

¹⁷ Belfrage, 2008, s. 145, foto

¹⁸ Ellis, 2009, s. 20

¹⁹ Saunders, 2010, s.108f

att soldaterna inne i bunkern oftast i så fall dog av hjärnskador från explosionen. Saunders tar även upp det här med att när ett försvar anlagt något som motstår angriparens vapen tvingar det den senare att utveckla något värre, och vice versa, vilket också går igen under första världskriget där, till exempel, briterna tvingades till motåtgärder mot de armerade anläggningarna.”Teamwork” blev lösningen, enligt Saunders: ”Teamwork was the key. Riflemen, rifle-grenadiers, Lewis gunners and Stokes mortar batteries provided the means by which bombers could get close enough to toss grenades through the aperture of the pillboxes and blockhouses to kill or disable the occupants.”.²⁰

Vapen –utrustning

Soldaterna hade som personlig utrustning vad det gäller vapen i första hand gevär, bajonett och handgranater. Övrigt mer eller mindre tungt artilleri som kanoner och haubitsar, placerades bakom infanteriet. Sen tillkom specialvapen, oftast ”hemmagjorda” för närstrid i skyttegravarna, såsom olika sorters klubbor. Lika viktig var spaden, utan den senare ingen skyttegrav eller grav åt stupad kamrat. När det förra grävdes kunde kvarlevor av det senare dyka upp, västfronten var en enda grav av endera slaget.

Soldaternas personliga utrustning utgjordes på båda sidor av en likartad 30 kilo tung packning²¹ vari bland annat, utöver ovannämnda, ingick reservkängor och ombyten, matkonserver och kokkärl samt för brittiska officerare regnrocken, trenchcoaten, som mot slutet av kriget även kom den menige till del och efter kriget blev populär bland civila²². Så även armbandsuret tydligen som här slog igenom gentemot fickuret: ”Eftersom anfällen baserades på klockslag och fickuren var opraktiska började man använda armbandsur som snabbt blev populära och började massproduceras.”²³.

Verktyg för att klippa upp taggtråd, taggtrådsavbitare av olika slag, fanns, men de verkar ha haft en del i övrigt att önska så brukligare verkade vara att försöka skjuta sönder fiendens taggtråd istället, med varierande framgångsgrad. Sen när tanks började användas kunde dessa effektivt köra över såväl skyttegravslinjer som taggtrådshinder i likhet med att ge skydd till ett framryckande infanteri, i bästa fall. Första gången tanks användes var den 15 september 1916 under slaget vid Somme då briterna satte in en sådan styrka. Men det var ingen omedelbar framgång med tanksen; gytjan ställde till problem även för de första versionerna av tanks.²⁴

Mer om att skyttegravskriget tog fram nya vapen skriver Marco Smedberg i *Första Världskriget*: ”Lätta och tunga granatkastare utvecklades ur mörsare, ursprungligen kanoner med mycket kort eldrör vilka användes som belägringsartilleri. Det nya och fruktade vapnet kallades inledningsvis även för minkastare. Tack vare sina projektilers branta banor var de idealiska vapen med vilka man kunde ”lobba” ner granater i skyttegravarna.”²⁵.

²⁰ *ibid.* s. 109

²¹ En soldat i tyska armén redovisar hela sin packlista i Englund, 2009, s. 60ff, och en lista över minimiutrustning för brittisk soldat återges i Ellis, 2009, s. 45

²² Smedberg, 2014, s. 92

²³ *Ibid.* s.92

²⁴ Strachan, 2014. s. 186ff

²⁵ Smedberg, 2014, s.93

När man inte kunde storma ovan jord gick en taktik ut på att gräva en tunnel under jord fram till lämpligt ställe under fiendens skyttegravslinjer och där anlägga en erforderlig sprängladdning som man hoppades skulle få förödande verkan.

Till sin hjälp för att spana tillverkades med enkla medel periskop för att kunna kika ovanför skyttegravarna utan att sticka upp huvudet, men det fanns också luftburen assistens till sådan spaning. Såväl telefon, telegraf, lysraketer, bemannade ballonger, brevduvor och hundar samt mänskliga ordonnanser anlätades för att bringa fram meddelanden mellan bataljonerna eller från staben till fronten, etc. Periskopet hade många fördelar av att ge omedelbar information, problemet var bara att krypskyttarna på motståndarssidan också omedelbart kunde se blänket i glaset och avlägga ett skott samtidigt som posteringens läge avslöjade sig. Det blev inte bättre för ententen heller att det var Tyskland som kunde det här med optik.

Övriga plågor

”Livet i skyttegravarna var vidrigt. Dessutom anföll fienden.” De här två meningarna har jag läst flera gånger, de är monumentala i sin enkelhet, säger allt. De står i journalisten Pehr Thermaenius bok *Julmatchen på västfronten, Fotboll i Ingen mans land 1914*.²⁶ Thermaenius följer en tysk och en britt i deras respektive kompanier under 1914 fram till att de möts på ett fält i Flandern på juldagen och spelar fotboll, vilket han medger är hypotetiska påståenden för det saknas erforderlig vidimering för att vara riktigt säker på att just den senare händelsen ägde rum. Thermaenius ger i vilket fall männens bakgrundshistoria och plötsligt inser jag att avståndet för en fattig kolgruvearbetare i Tyskland på den tiden och till skyttegravarna var något kortare än för mitt vidkommande, och att en irländare i Skottland ändå befann sig på samhällets botten, etc. Men det fanns dock även då grader i helvetet och Thermaenius skriver: ”Vid jul hade de lärt sig att leva ett liv i gytta, med löss och råttor och med lukten av dåliga latriner och ruttande människokroppar. Därtill kom risken att i vilket ögonblick som helst förlora en vän eller själv bli dödad. Men under en timme eller så på juldagen fick dessa två forwards tillfälle att glömma kriget.”²⁷

I boken *Fasornas krig* av John Ellis²⁸ redogörs närmare för skyttegravens plågor, från ohyran och de grasserande sjukdomarna, smutsen, stanken och liken, vattnets och kylans övriga förbannelser för fötter och leder och till själva tillvaron i skyttegravarna där fiendens beskjutning alltså bara verkade vara en av plågorna, men en som, om den inte dödade eller fysiskt skadade, kunde slita sönder psyket på soldaterna. Därtill kom gasen: fosgen, klorgas, senapsgas och tårgas. Klorgasen användes första gången under andra slaget vid Ypres den 22 april 1915 och var sen vanligast tills den avlöstes av senapsgasen²⁹. Gasmolnen lade sig synligt eller osynligt, beroende på vad det var för sort, över slagfälten och sjönk ner i skyttegravarna. Konsekvenserna för den som utsattes för gasattackerna var ohyggliga, med värsta sortens utdragna dödsstrider som följde efter de giftigaste gaserna. Soldaterna utrustades med gasmasker och andra skydd mot dessa anfall och skyttegravarna kunde i viss mån också ha stationer med motmedel.

²⁶ Thermaenius, 2014, s. 104

²⁷ *ibid.*, s.10

²⁸ Ellis, 2009

²⁹ *ibid.*, s. 80

Officerare-manskap

Som John Ellis skriver i Fasornas krig: ”Officerare kunde nästan alltid förvänta sig att få ett hörn i något slags skyddsrum, men de vanliga soldaterna måste i många fall nöja sig med enklare skydd.”³⁰. Skillnaderna gick igen också när det gällde mat och personlig skötsel där officeren kunde ha egen betjänt med sig ut i fält. Störst verkar skillnaderna vara hos centralmakterna efter vad jag erfarit i *Vanvettet på västfronten, ur Carl Belfrages dagbok 1915-1918*³¹. Något som också tycks bekräftas i Peter Englunds urval av texter i *Stridens sorg och skönhet*³². Här funderar jag dock på ifall jag ser, och författarna skriver och samlar in, det förväntade. Men som exempelvis nedan skildringar har jag åtminstone inte funnit motsvarigheten till från de brittiska och franska frontsoldaternas berättelser i Englunds ovannämnda verk åtminstone:

”Kolonner med lastbilar slingrar sig över bergen, fullastade med champagnelådor, sängar med resårmatrasser, golvlampor, speciell köksutrustning och lådor fyllda med delikatesser. Trupperna får nu en tredjedel av sin normala ranson. Infanteriet vid fronten har i fyra dagar fått leva på brödbitar, men stabsofficerarnas mäss serverar som vanligt fyrrättersmiddagar.” (”En dag i februari 1916, Pål Kelemen iakttar en transport på en bergsväg i Montenegro”, Kelemen var kavallerist i österrikisk-ungerska armén.)³³

Pål Kelemen berättar också om en natt i ett trasigt iskallt värdshus i ett bergspass på gränsen mellan Galizien och Ungern där manskapet låg på halm på golvet i det yttre rummet, det inre var reserverat åt stabsofficerarna, och på morgonen är åsyna vittne till:

”Dörren till det inre rummet öppnas, och en av adjutanterna, furst Schönau-Gratzfeld, kliver in, renrakad, i pyjamas, och blåser rök från en långsmal turkisk chibouk ut i den skämda, syrliga luften.

Han lägger märke till soldaten som ligger orörlig i sitt hörn, kliver fram till honom men studsar tillbaka i skräck. Indignerad ger han order om att liket efter denne man, helt uppenbar död i kolera, genast skall avlägsnas. Därefter går han med upprörd min tillbaka in i det inre rummet. Efter honom släpar två meniga soldater på ett resebadkar i gummi, prytt med adlig vapensköld och fyllt med varmt vatten.”³⁴

Nu ska den här uppsatsen handla om skyttegravarna och tillvaron i dem, men jag är inte övertygad om att ifall fursten ovan någon gång befann sig ute vid fronten att det då skulle vara utan ovannämnda utensilie. Högre chefer befann sig dock oftast, eller alltid, i sina staber långt bakom frontlinjen, och deras tillvaro skiljde sig mer åt från dem som försökte framhärda i skyttegravslinjerna, officerare som meniga inom alla armeer vad jag har förstått. Därefter kommer, som jag har uppfattat det i föreliggande undersökning, centralmakternas meniga och officerare som av olika skäl kunde ha det drägligare vid fronten, och än mer så bakom fronten, än de allierades respektive meniga och officerare. Samtidigt verkar det som om skillnaden mellan meniga och officerare var större inom den tyska armén.

³⁰ Ibid., s. 23

³¹ Belfrage, 2008

³² Englund, 2009

³³ Englund, 2009, s. 243

³⁴ Ibid. s. 46

Svensken Carl Belfrage, som i tidigare nämnda dagbok skildrar kriget från sin horisont som officer i tyska armén, berättar till exempel så här om hur frukostarna i ett skyddsrum ute vid fronten kunde se ut: ”På söndagarna åt vi klockan 11 en andra frukost, ofta bestående av rysk kaviar, hummermajonnäs, kronärtskockor och frukt.”³⁵.

Jag har kommit till vägs ände i min efterforskning av svar på de inledande frågorna och vill avsluta med en tidsmarkör. Carl Belfrage berättar om vilolägret bakom fronten där regementets musikkår spelade varje afton. En kväll varnades det för inkommande fiendeflyg, men kapellmästaren avbröt inte ”utan anförde lugnt vidare.”. Strax därpå sköt flygplanen varvid: ”Hela musikkåren och en del av åskådarna förvandlades till en blodig massa. Det var en förfärlig syn även för en frontsoldat. Den blodiga synen passade liksom inte in här.”³⁶. Attacker mot civila och andra icke-stridande är idag mer regel än undantag trots krigets lagar och Haag-konventionen. 1918 kunde sådant ännu chocka en krigsvan militär av att vara fel händelse på fel plats.

Litteratur

Belfrage, Bengt, *Vanvettet på västfronten, ur Carl Belfrages dagbok 1915-1918* (Stockholm: Atlantis 2014)

Ellis, John, *Fasornas krig* (Stockholm: Fisher & Co, 2009)

Englund, Peter, *Stridens skönhet och sorg* (Stockholm: Atlantis, 2009)

Saunders, Anthony, *Trench Warfare 1850-1950* (Barnsley: Pen & Sword Military, 2010)

Smedberg, Marco, *Första världskriget* (Lund: Historiska Media, 2014)

Strachan, Hew (ed.) *The Oxford Illustrated History of the First World War* (Oxford: Oxford University Press, 2014)

Thermaenius, Pehr, *Julmatchen på västfronten, Fotboll i Ingen mans land 1914* (Stockholm, Atlantis, 2014)

Skyttegravssystem på Västfronten,

https://mymoodle.lnu.se/pluginfile.php/7081559/mod_resource/content/2/Skyttegravar.pdf

³⁵ Belfrage, 2008, s.31

³⁶ Ibid. s. 216